
Секція 5.

**ІСТОРІЯ ФОРТИФІКАЦІЇ
З НАЙДАВНІШИХ ЧАСІВ ДО XVIII СТ.**

Віктор Сандуляк,
магістр історії,
завідувач науково-дослідного відділу
Державного історико-архітектурного заповідника
«Хотинська фортеця»

**ФОРТИФІКАЦІЯ ХОТИНА ТА ДЕРЕВ'ЯНО-ЗЕМЛЯНІ ГОРОДИЩА
РЕГІОНУ КІНЦЯ X – СЕРЕДИНИ XV СТ.**

У вивченні історії розвитку будівництва оборонних укріплень вагоме місце посідає місто Хотин з фортецею та прилеглими територіями. Разом, вони утворюють саме той мікрорегіон, який перегорнув чимало визначних сторінок у багатовіковій історії розвитку фортифікації Карпато-Дністровського регіону.

Ключові слова: Середнє Подністров'я, Хотинська фортеця, фортифікація.

У VIII-X ст. на території між Верхнім Прутом та Середнім Дністром жили тиверці, на схід від них проживали уличі, а на півночі та північному заході – хорвати. Ранні поселення слов'ян не мали укріплень, але починаючи з VIII ст. вони починають будувати дерев'яні фортеці. Ці укріплені поселення стали називати городищами. Відомий буковинський археолог Б.О. Тимошук поділяє поселення того часу на основні типи: городища-общинні центри, городища-князівські фортеці, городища-сторожові фортеці, городища-феодальні замки, городища-дитинці та городища-посади [13, с. 8-9].

Городища-общинні центри – це осередки суспільно-економічного життя слов'ян в додержавний період. Вони також існували на ранніх етапах державності в східних слов'ян.

Городища-князівські фортеці – це опорні пункти влади на місцях, збудовані за ініціативою великих князів. Їх називають фортецями, а не замками на тій підставі, що в них, особливо на ранньому етапі існування військові функції переважали над господарськими. Вони також відігравали роль державних укріплень.

Городища-сторожові фортеці – це пункти, які як і князівські фортеці, споруджувались за ініціативи князів та розміщувались переважно вздовж державних кордонів і торгових шляхів.

Городища-феодальні замки були приватною власністю феодалів, але відігравали певну роль в обороні земель князівства. Вони будувались за ініціативою феодалів (князів, бояр, монастирів).

Городища-дитинці та городища-посади – це були частини давньоруських міст [13, с. 8-9].

З точки зору Б.О. Тимошука, для кожного типу городища характерний свій тип укріплення. Так, для городищ-общинних центрів характерним є найдавніший тип конструкції оборонних ліній слов'янських городищ. Це укріплення, що складається зі стовпової конструкції (тину або забору), що часто з зовнішнього боку була укріплена земляними укосами, а з внутрішнього – різнотипними дерев'яними спорудами (зрубамі-опорами, довгими наземними будинками, тощо) [7, с. 9].

Для городищ-князівських фортець характерними є укріплення, основу яких становили земляні вали. На їхній вершині були розміщені оборонні зруби, пустотілі кліті яких використовувались, як бойові камери – «стрельниці» [13, с. 7]. Земляні вали цих укріплень були зміцнені дерев'яними або кам'яними спорудами. До конструкції оборонних ліній входили також житлово-господарські зруби, які примикали до оборонних зрубів з внутрішнього боку. Перекриття житлово-господарських зрубів, зазвичай, використовувались як бойовий хід для захисників фортеці, підтвердженням чого є залишки на них кам'яних доріжок.

Для городищ-сторожових фортець характерними є укріплення, що склалися з суцільного ряду дерев'яних оборонних зрубів, пустотілі кліті яких, одночасно, використовувались як житлово-господарські приміщення. Ці зруби з напільного боку також часто були укріплені земляними укосами.

Для городищ-феодалних замків характерними є укріплення, які склалися з суцільного ряду пустотілих дерев'яних зрубів, поставлених на давню поверхню без земляних валів. Оборонні зруби такого типу з напільного боку часто були зміцнені земляними укосами, деколи ще й частоколом. З внутрішнього боку до них могли примикати житлово-господарські зруби.

Городища-общинні центри в основному функціонували у VIII-X ст.

Старожитності даного регіону в цей період відносяться до райковецької культури. Одним із досліджених селищ цієї культури на Хотинщині є поселення Рашків. Це поселення входило до складу ширшого територіального об'єднання, яке складалося з городища та шести неукріплених селищ. Такі «гнізда поселень» становили основу тодішньої територіальної організації, центром якої було, зазвичай, городище [3, с. 48]. Одне з таких городищ розташоване в урочищі Городище, поблизу с. Грозинці. Від колишніх укріплень зберігся вал висотою до 2 м, який оточує овальний майданчик розміром 315×270 м. Завдяки археологічним дослідженням встановлено, що вал був влаштований на рубежі IX-X ст. на місці давніших укріплень, які являли собою дерев'яні стіни – частокіл у вигляді суцільного ряду вертикальних стовпів-кругляків вкопаних в землю [3, с. 48]. Вони утворювали огорожу у вигляді ряду загострених кілків [14, с. 11-12].

На всіх слов'янських городищах техніка спорудження частоколів була однаковою. В тих місцях, де мали ставити частокіл, викопували траншею, в яку щільно, до материкової стінки, встановлювали ряд дерев'яних стовпів. Їх забутовували за допомогою каменів, як це робили в Грозинцях, або за допомогою коротких обрубків дерева, як у Новгороді [14, с. 11-12]. Висота частоколів городищ була в «два копья», що відповідає 3-4 м [7, с. 8]. Крім того, на відстані 0,3-0,5 м від загострених верхніх кінців, вертикальні стовпи частоколу скріплювались горизонтальною колодою, яка проходила через спеціально зроблені отвори в стовпах, або прибивалась до них ззовні. Дерев'яні укріплення у вигляді частоколів у давньоруських літописах згадуються під назвою «тин».

У ході досліджень городища в с. Грозинцях була виявлена траншея від дерев'яного частоколу, яка проходила всюди під земляним валом. Очевидно, що спочатку поселення було укріплене дерев'яним частоколом, а вже пізніше на місці знищених дерев'яних стін насипали масивний земляний вал. Перед частоколом був розташований рів шириною 3 м та глибиною 1 м [3, с. 49].

Як оборонна споруда, слов'янський тин був складною конструкцією. Її основу складав частокіл, який для більшої міцності з внутрішнього та зовнішнього сторін, укріплювався іншими спорудами. Так, на городищі с. Грозинці дерев'яний частокіл з зовнішнього боку був підсипаний глиною на висоту 0,5 м у вигляді скосу, а з внутрішнього боку частокіл укріплювали дерев'яні будинки різної конструкції. У північній частині валу виявлено будівлю зрубної конструкції розміром 3×3,2 м, нижня частина якої була заглиблена в материк на 0,9 м [14, с. 14]. Такі зруби використовувались як житла, а також слугували бойовими майданчиками для воїнів. Також в систему оборони фортеці входили зруби у вигляді башт, що виступали трохи вперед за лінію частоколу [3, с. 49]. У південній частині Грозинецького городища, біля канави частоколу, виявлені рештки наземної дерев'яної будівлі шириною 3 м [14, с. 14]. Таким чином можна припустити, що лінія оборони фортеці складалася з тину, який через певні проміжки був укріплений баштоподібними зрубами вздовж частоколу, з внутрішньої сторони на певній відстані один від одного розташовувались дерев'яні зруби, нижня частина яких була заглиблена в землю. Там, де не було зрубних споруд, до частоколу могли бути прибудовані наземні споруди більш легкої конструкції. Приміщення зрубів також, одночасно використовувались як житла.

Дерев'яні зрубні споруди були надійною складовою оборонної лінії городища. Їх введення значно укріплювало частокіл, що робило оборону городища-фортеці більш ефективною.

Дахи дерев'яних будинків, які примикали до частоколу городища, були односкілі та мали майже горизонтальну поверхню, вкриту деревом і засипану зверху шаром глини [14, с. 14]. Вони могли використовуватись як бойові площадки під час ворожого нападу. Підтвердженням цього можуть бути матеріали археологічних досліджень іншої дерев'яної фортеці, яка знаходиться на південний схід від м. Хотина на правому березі р. Дністер в с. Дарабани. Фортеця мала розміри 40×25 м та була укріплена дерев'яним частоколом, від якого збереглась траншея шириною 0,6 м та глибиною 1,25 м. Із зовнішнього боку частокіл був підсипаний землею, а з внутрішнього – до нього примикали дерев'яні наземні житла, що укріплювали його [14, с. 15]. На відміну від Грозинецької дерев'яної фортеці, тут на бойовій площадці, влаштованій на дахах дерев'яних будинків, які примикали до тину, були викладені доріжки з плоских каменів. Ними було зручно ходити по глиняному покриттю під час негоди [14, с. 15]. На бойову площадку воїни піднімалися за допомогою приставних дерев'яних драбин. Це стосується і дерев'яної фортеці в с. Грозинці.

Отже, конструкція основної оборонної лінії Грозинецької дерев'яної фортеці вкладається в загальну схему слов'янських дерев'яних оборонних споруд [14, с. 15]. Основу цієї схеми складав частокіл (тин), укріплений з внутрішнього боку дерев'яними спорудами різної конструкції, а ззовні – невисоким земляним валом. Майже плоскі дахи дерев'яних будинків, що примикали до частоколу, використовувались як бойові площадки (рис. 1). Таким чином, фортеця в Грозинцях, споруджена на початку IX ст. та перебудована на рубежі IX–X ст., була адміністративно-господарським центром щодо сусідніх землеробських селищ. Вона також слугувала сховищем, на випадок ворожого нападу для місцевого населення.

Археологічні матеріали свідчать, що на території Верхнього Пруту та Середнього Дністра на рубежі IX–X ст. більшість городищ-общинних центрів, городищ-сховищ VIII–IX ст. були спалені і лише селища, які займалися землеробством й розташовувалися в гніздах, продовжили своє існування. Причиною цього стали кардинальні зміни, що відбулись у суспільно-політичному житті слов'янських общин. У цей період спостерігається розклад первіснообщинних відносин, внаслідок чого значно зросла влада общинної знаті. Замість знищених общинних центрів будувалися городища-князівські фортеці – окремі укріплені поселення, які з часом перетворилися на осередки князівської влади. Їх було значно менше, але вони були більші за розмірами та мали набагато кращу систему оборони [8, с. 64].

На відміну від укріплень городищ общинних-центрів, основу конструкції оборонних ліній яких становили стіни із закріплених стовпами, горизонтально покладених деревин (забор) та зміцнених (у більшості випадків) з напільного боку земляними укосами, а з внутрішнього – довгими наземними будинками, які до них примикали, городища-князівські фортеці мали складнішу фортифікаційну систему. Основу цієї системи становили земляні вали, часто зміцнені дерев'яними, кам'яними або іншими конструкціями, на вершині яких розміщувались оборонні зруби. У конструкцію валу часто включали й житлово-господарські зруби, верхнє перекриття яких використовувалось як бойовий хід для воїнів, а самі житла – для розміщення в них військового гарнізону [13, с. 9–11].

У IX ст. могутніші і знатніші роди почали встановлювати свою владу над іншими родами. З'явилися племінні княжіння, наймогутніше з яких існувало в Середньому Подніпров'ї з центром у Києві [3, с. 51]. Київські князі почали поширювати свою владу на інші княжіння. Вони в кінці IX ст. розпочали війну проти тиверців та уличів, фортеці яких були спалені. Місцевим племенам вдалося відстояти свою самостійність та, незважаючи на це, долучаючись з іншими східнослов'янськими племенами до походів київських князів на Візантію, тиверці потрапили під вплив Київської держави. На кінець X ст. землі, заселені хорватами та тиверцями, опинилися у сфері інтересів київських князів.

Очевидно, остаточне входження Середнього Подністров'я до складу Київської держави відбулося в роки правління київського князя Володимира Святославовича. Під час свого другого походу Володимир в 993 (992) р., приборкавши повстання хорватів, зміцнив свої позиції в цьому регіоні та приєднав Прикарпаття і Подністров'я до своєї держави [8, с. 66]. До Київського князівства тоді були приєднані і землі тиверців. Наприкінці X ст. – на початку XI ст. на території Хотинщини почалося спорудження нових фортець стратегічного призначення, які ставали водночас осередками державної влади і резиденціями намісників великого князя [3, с. 52].

В XI ст. на території Хотинщини, як і на сусідніх територіях, розпочинається новий історичний період, у зв'язку із включенням до складу Київської держави. У цей час спостерігається певний демографічний спад, що проявляється в зменшенні кількості поселень, можливо через переселення частини людей у міста, які почали тоді з'являтися, а також у більш розвинуті куточки Київської держави. Однією з причин демографічного спаду можна вважати ще й те, що київські князі, особливо Володимир та Ярослав насильно переселяли частину своїх підданих у слабо заселені прикордонні місцевості, де для захисту від степових кочовиків будувалися нові фортеці [3, с. 56].

Більшість городищ та селищ попереднього часу були покинуті, територія регіону перетворилась у запустіння. Ті, що продовжували існувати, здебільшого концентрувалися по берегах річок Дністер та Прут, серед них – Хотинська фортеця та селище-супутник біля неї. В XI ст. вище за течією Дністра також існувало поселення Пригородок.

Завдяки археологічним дослідженням встановлено, що перший дерев'яно-земляний Хотинський замок збудований саме на рубежі X–XI ст. [3, с. 52]. Спочатку це була невелика, збудована східними слов'янами дерев'яна фортеця, «її незначні рештки виявлені під час розкопок» [2, с. 18]. Напевне, що від самого початку існування замок і місто мали назву Хотин (Хотінь). Ця назва, можливо, походила від чоловічого імені Хотин (Хотін), поширеного саме в XI–XII ст., у сучасній мові вона відповідає прикметникам «бажаний», «жаданий», і навіть «милий», «любий». Як припускає О. М. Масан, так звали першого князівського посадника, який керував спорудженням замку.

Водночас з Хотинською будуються й інші князівські фортеці – Цецинська, Горішньошеровецька і, можливо, Перебиківська. Ці фортеці розташовувались у найважливіших стратегічних пунктах [2, с. 18].

Певно, саме з стратегічних міркувань для будівництва Хотинського замку було використано скелястий видовжений мис заввишки понад 20 м, який утворював глибокий яр зі струмком, що прорізав правий берег Дністра та оточував скелястий виступ із заходу і півночі [3, с. 54-55]. Цей мис був бажаним місцем для давніх поселенців [6, с. 29].

Завдяки зручному положому спуску, очевидно, люди з давніх-давен користувалися цим шляхом до ріки. Сюди, до переправи, через віковічні дрімучі ліси сходилися суходільні дороги, утворюючи своєрідне перехрестя, адже сам Дністер і його береги теж слугували шляхами сполучення [3, с. 55].

Мисовий тип укріплень селищ на той час був найбільш зручним та поширеним, оскільки головну роль у системі оборони, в основному відігравали природні захисні властивості рельєфу місцевості [9, с. 10]. Таке селище було добре захищене з двох боків водою або крутими схилами і лише з напільного боку потрібно було зводити штучні земляні укріплення – рити один або декілька ровів. Саме рови мали найбільше значення при обороні селищ мисового типу. Вали відігравали набагато меншу роль, по суті будучи наслідком створення ровів [7, с. 6-7].

Під час археологічних досліджень незначні залишки стародавнього оборонного рову були виявлені Б. О. Тимощуком із зовнішнього боку східного прясла мурів Хотинського замку, за 25 м на південь від північної башти. Це оборонний рів, що свого часу відгороджував стрілку мису від поля. Рів вибито в скелі на ширину 6 м, в профілі має симетрично-трикутну форму.

Фрагмент, очевидно, ще одного оборонного рову виявлений автором із зовнішнього боку західного прясла мурів замку, між Західною (Комендантською) та Південно-західною баштами. Рів (рис. 2), прорубаний в скелястому мисі, має симетрично-трапецієподібну форму та розташований нижче прясла кам'яних мурів, збудованих у XV ст. [11, с. 67]. Описів даного рову в публікаціях та археологічних звітах знайти не вдалось, тільки в Б. О. Тимощука на схемі Хотинського замку в місці, де він розташований, позначено південну межу фортеці XIV ст. [13, с. 96]. Але слід зауважити, що в XIV ст. було збудовано вже кам'яну фортецю, про яку мова піде далі, а рови, зазвичай, влаштовувалися тільки перед земляними укріпленнями, причому ґрунт, вийнятий з рову, використовувався для зведення валів, як зазначалося вище. Кам'яні ж укріплення, здебільшого, ровів не мали [16].

Культурні нашарування слов'яно-руського часу, на жаль, повністю зруйновані під час будівництва кам'яного замку, але знайдені в ході археологічних розкопок на території внутрішнього двору, нижче мощення XV ст. уламки слов'янської та давньоруської кераміки, деревного вугілля є доказом того, що Хотинський мис заселявся східними слов'янами задовго до спорудження кам'яних укріплень.

Постає питання, чи було городище в Хотині князівською фортецею? Як зазначає С.В. Пивоваров, що особливістю цих городищ є розташування поруч неукріплених селищ, що отримали назву «селища-супутники» [8, с. 65], а саме залишки такого селища виявлено в Хотині Б. О. Тимощуком під час археологічних розкопок на високому березі Дністра, поруч з кам'яною фортецею (експедиція Чернівецького краєзнавчого музею в 1961-1967 рр.). Серед знахідок, що підтверджують існування селища на рубежі IX-X ст. є залишки двох напівземлянкових жител з печами-кам'янками, які датуються IX-X ст., а на глибині 1,2-1,4 м виявлено культурний шар VII-VIII ст. Ці матеріали свідчать про існування слов'янського поселення вже з VIII ст. [2, с. 18].

Ще одним підтвердженням існування селища-супутника є рештки напівземлянкових жител (рис. 3) з керамікою X-XI ст., виявлені М. В. Ільківим на території Нової фортеці, під час проведення археологічних робіт у 2013-2014 рр. між церквою св. Олександра Невського та замком. Ним також було виявлено фрагменти земляного рову між Гарнізонними майстернями та замком, що попередньо датується X-XI ст., і який, напевне, був південною лінією оборони городища (потребує додаткових досліджень) [4, с. 271-272].

Отож, беручи до уваги вищезазначене, а також те, що в X-XI ст., як зазначає Б. О. Тимошук, дане поселення було досить великим, як показали археологічні дослідження, займало площу розміром до 20 га (крім мису розташовувалось також на сусідніх пагорбах). Можна припустити, що слов'янське селище, яке існувало в VIII-IX ст., завдяки існуванню замку-дитинця в XI ст. розвинулось і тому могло виникнути міське поселення (посад) [3, с. 55]. За словами Б. О. Тимощука, городища-давньоруські міста належать до найважливіших поселень, що займали велику територію, мали складну територіально-топографічну структуру і найскладнішу фортифікаційну систему. Слід також зауважити, що на думку дослідника, складну фортифікаційну систему мали ті давньоруські міста, які «формувався навколо князівських фортець» [13, с. 13].

Починаючи з кінця XI ст., внаслідок розпаду Київської держави на удільні князівства, територія Середнього Подністров'я, відповідно, і Хотинщина, потрапила спочатку до складу Тербовлянського,

пізніше Галицького та згодом – до Галицько-Волинського князівств. Це стало переломним етапом у житті давньоруського населення регіону. Археологічні матеріали фіксують значне зростання кількості городищ і селищ. У цей час тут виникають поселення міського типу з розвинутою інфраструктурою, з'являються перші письмові згадки про населені пункти краю на сторінках писемних джерел [8, с. 72].

На той час одне з центральних місць у регіоні займає Хотинська фортеця, що контролювала переправу через Дністер. Вже у XII – першій половині XIII ст. поселення, яке знаходилося поряд з фортецею, було постійним центром суспільного життя цілого мікрорегіону. Навколо Хотина були розташовані 5 городищ, які створювали систему захисту та прикривали підступи до нього. Так, із північного заходу шлях до фортеці контролювало городище в с. Пригородок (ур. Калинівка), з південного заходу – Недобоївське городище (ур. Галич), зі сходу – два городища в с. Дарабани (ур. Щовб і Замчище) та городище в с. Каплівка (ур. На Валу) [8, с. 96]. Недалеко від названих городищ були розташовані синхронні поселення, деякі з них на значній віддалі від укріплень. Хочеться зауважити й те, що в XII-XIII ст. на протилежному лівому березі Дністра навпроти Хотинської фортеці з'явилося селище в с. Брага. Наявність культурного шару давньоруського часу зафіксовано на всьому відрізку від переправи (навпроти воріт Хотинської фортеці) до східної околиці с. Брага – в обриві берега Дністра та на городах селян [5, с. 43].

Розташування вищезазначених поселень, очевидно, вказує на існування шляху, який пролягав зі сторони с. Браги через переправу до Хотина, далі вздовж Дністра й далі дорогою на південь, через лісовий масив. Слов'яни використовували для оборони непрохідні смуги лісів на кордонах своїх територій, посилюючи їх засіками. У таких лісових смугах заборонялося проводити будь-які порубки, проводити нові шляхи, селитися. З плином часу ліси ставали тут абсолютно непрохідними [16].

З півдня Хотин захищало городище в с. Недобоївці (ур. Галич). Це городище займало панівну висоту в даному регіоні й було розташоване на відстані 14 км від Хотинської фортеці. Археологічні дослідження, започатковані Б.О. Тимощуком та продовжені С. В. Пивоваровим, які проводились на даному об'єкті, дозволили з'ясувати конструкцію валу, рову, житлово-оборонних клітей та розміри поселення, яке розташовувалось біля городища [8, с. 9].

Встановлено, що городище XII-XIII ст., збудоване на місці поселення VI-V ст. до н. е. ранньозалізного віку, залишки укріплень якого (дугоподібний вал з ровом) було використано для будівництва оборонної лінії городища XII-XIII ст. [13, с. 114].

У давньоруський період городище-феодальний замок в с. Недобоївці мало кільцеву укріплену лінію. Від неї зберігся рів шириною 6-8 м, глибиною 1,5 м, який оточує овальну площадку діаметром 90 м, по периметру якої стояли оборонні пустотілі кліті-зруби шириною біля 3 м, які використовувались як житла для дружинників, так і для господарських цілей. Їхній плоский дах, що був вкритий шаром землі, поверх якої було влаштоване кам'яне мощення, використовувався як бойовий хід для оборонців. З напільного боку зберігся земляний вал, а оборонні зруби були зміцнені глиняним укосом. Також, завдяки дослідженням, вдалося з'ясувати, що на самому майданчику городища розташовувались наземні житла з підвалами, де, ймовірно, проживала феодальна знать. Поряд з городищем знаходилося велике давньоруське поселення.

Завдяки проведеним дослідженням, вдалося встановити, що городище в с. Недобоївці (ур. Галич) з південного заходу прикривало підступи до Хотина і, очевидно, контролювало дорогу, яка йшла на південь [8, с. 96]. Воно разом з городищем в с. Дарабани (ур. Замчище) відноситься до категорії городища-феодальні замки, а городища в селах Пригородок та Каплівка – до категорії городищ-сторожових фортець [8, с. 74-75]. Недобоївське городище виконувало, напевне, і сторожову функцію, оскільки було розміщене в прикордонних землях Галицького князівства. Саме цим можна пояснити те, що конструкція його оборонної лінії є типовою для сторожових фортець, хоч за характером забудови внутрішнього подвір'я воно, як значалося вище, належить до городищ-феодальних замків, про що говорить і наявність селища-супутника.

До городищ-феодальних замків відноситься городище в с. Дарабани. Воно розташоване на високому місці правого берега Дністра в урочищі Щовб [15, с. 165]. Розміри городища 40×25 м. З трьох сторін його оточують стрімкі схили, а з боку поля воно оточене дугоподібним земляним валом. Основу конструкції валу, як було встановлено в ході досліджень, становили пустотілі дерев'яні зруби шириною біля 2,2 м, що із зовнішнього боку були прикриті дерев'яним частоколом, від якого збереглась траншея шириною 0,6 м, глибиною 1,25 м. Частокіл складався з двох рядів стовпів, які були розміщені так, що щілини між стовпами зовнішнього ряду перекривались стовпами внутрішнього ряду. Із зовнішньої сторони частокіл був укріплений глиняним укосом, який був насипаний на висоту до 1 м. Перед укосом був виритий оборонний рів шириною 6 м, глибиною 2,5 м. Із внутрішнього боку до частоколу примикали тристінні зруби. Четвертою, зовнішньою, стіною цих зрубів був внутрішній ряд стовпів частоколу, на верхній край якого спиралось дерев'яне перекриття зрубів з шаром глини зверху. У ході досліджень було також ви-

явлено залишки кам'яних доріжок, влаштованих на дерев'яно-глиняному перекритті зрубів, що свідчить про те, що ці перекриття одночасно використовувались як бойові площадки для воїнів.

Поряд з Дарабанським городищем були розміщені два синхронні йому неукріплені селища, одне з них безпосередньо примикає до нього. Це селище-супутник. Друге селище знаходиться біля підніжжя мису на якому розташоване городище. Мабуть воно також було залежне від феодального замку.

Наявність селищ-супутників, конструкція оборонної лінії та характер забудови укріпленої площадки говорять про те, що Дарабанське городище Щовб, можливо, є залишками замку, що належав феодалу-вотчиннику. Феодальний замок, за даними археологічних досліджень, збудований не раніше першої половини XII ст. і функціонував до середини XIII ст., а під час татаро-монгольської навали був спалений [13, с. 118].

Шлях до Хотина в XII-XIII ст. з північного заходу контролювало городище-сторожова фортеця в с. Пригородок. Городище розташоване на високому мисі, утвореному долинами річок Варниця та Дністер, в урочищі Калинівка та займає площу 130×80 м. З напільного боку воно оточене трьома земляними валами, що розташовані на значній відстані один від одного. На північ від городища, на лівому березі р. Варниця розташоване селище XII-XIII ст. Також давньоруські поселення XII-XIII ст. виявлені в південно-західній частині, на першій над луговою терасі Дністра [13, с. 183].

Починаючи з другої чверті XIII ст. над руськими князівствами нависла смертельна небезпека – монголо-татарське нашествя. Ворожим нашествям скористались свавільні бояри і один з них, Доброслав Суддич, у 1241 році загарбав землі Середнього Подністров'я. Данило Галицький навесні 1242 року сам прибув у Пониззя, об'їхав територію всього Середнього Подністров'я та відновив свою владу.

Близько 1252 р. на Пониззі з'явився монголо-татарський баскак, який хотів встановити тут ханську владу. Але Данило Галицький прогнав його [3, с. 62]. У наступні роки галицьке військо вело успішну боротьбу з монголо-татарами. Тому вони, наполохані успіхами галицько-волинського князя, вислали проти нього в 1259 р. відбірне військо на чолі з воєводою Бурондаєм. Князі Данило і Василько Романовичі, не наважившись вступати з ним у битву, розпочали переговори. Бурондай висунув перед ними вимогу: «Розмечіте ж городи свої всі» [3, с. 63]. Князі мусили віддати наказ про знищення фортець. Очевидно, тоді ж були спалені укріплення в Хотині, а також інші поселення Середнього Подністров'я.

Отож, князівські фортеці, які існували в XII – першій половині XIII ст., під час татаро-монгольської навали припинили своє існування, а південні кордони галицького князівства залишилися незахищеними та доступними для нападів степових орд. Та в такому стані південні землі Галицької Русі залишалися недовго. Князь Данило Романович, хоч і змушений був визнати владу золотоординських ханів, але не відмовився від боротьби з ними. Він посилено будував нові й укріплював старі князівські фортеці. Це стосується і території давньоруського Подністров'я, яке й надалі залишалося складовою частиною Галицько-Волинського князівства [13, с. 87].

Відновлення фортець на території Подністров'я пояснюється насамперед тим, що на сусідньому Поділлі влаштувалися татарські баскаки. Незважаючи на те, що Хотинщина менше потерпіла від монголо-татарського нашествия ніж інші українські землі, місцеве населення все ж покидало цю територію й масово мігрувало в безпечніші райони князівства, оскільки цей край залишався складовою частиною Галицького князівства до кінця його існування [3, с. 65].

Тільки завдяки археологічним дослідженням в загальних рисах вченим вдалося реконструювати історію Хотинщини періоду «темних віків», тобто другої половини XIII-XIV ст. [8, с. 72]. Так, було встановлено, що на городищі с. Зеленої Липи, вище за течією р. Дністер від Хотинської фортеці, в цей час були споруджені нові укріплення. Вони склалися з кількох ліній оборони, ширина яких сягала 135 м, завдяки чому неможливо було використовувати стінобитні та каменеметальні машини, якими користувалися монголо-татари [3, с. 63-64].

Таким чином, починаючи з XIII ст., у розвитку будівництва укріплень Середнього Подністров'я та, зокрема, Хотинської фортеці, можна визначити наступний етап [10, с. 127]. Тоді, на даній території при будівництві укріплень, необхідно було враховувати застосування ворогом каменеметальних машин, ударів яких не витримували дерев'яні стіни. Татаро-монгольські полчища поодиноці розбили сили руських князів і підкорили більшу частину території Київської держави. Монголи володіли найдосконалішою на ті часи армією, технікою і кращими військовими фахівцями. Метальні машини і майстрів з їх виготовлення вони «запозичили» в ході воєн в Китаї [7, с. 36]. Каменеметальні машини (в давньоруський час їх називали пороки) татаро-монголи встановлювали перед стінами фортеці на віддалі 100-150 м, приблизно на відстані польоту стріли, випущеної з лука, адже саме на такій відстані або трохи ближче, каміння, кинуті з пороків, могли завдати найбільшої шкоди дерев'яним укріпленням. Крім того, щоб перекрити зв'язок оточених з навколишнім світом, починаючи облогу міста, монголи оточували його частоколом,

це також перешкоджало захисникам міста робити вилазки, які намагались знищити пороки [9, с. 44]. Після цього вони починали кидати каміння з каменеметальних машин, намагаючись зруйнувати в якомусь місці дерев'яну стіну, і коли їм це вдавалось, вони накривали це місце хмарою стріл. Після цього саме на цю зруйновану ділянку укріплення були направлені головні сили штурму. Таким чином, татаро-монголи здобували навіть добре укріплені давньоруські міста.

З одного боку, перемоги монголів мали б пришвидшити на Русі виникнення нових засобів захисту, але з другого боку, вони встановили на завойованій території жорстоку владу, внаслідок чого відновлення обороноздатності проходило в боротьбі та досить повільно. Особливо постраждав від татаро-монгольського нашествия найбільш економічно розвинутий район Київської Русі – Середнє Подніпров'я, в якому будівництво фортець взагалі зупинилось на декілька століть [9, с. 44].

Одним з районів, який досить швидко зміг оговтатись від удару монголо-татар, було Галицько-Волинське князівство.

Отож, фортецю в с. Зелена Липа було відновлено, ймовірно, за галицького князя Лева Даниловича. Мабуть, водночас були збудовані кам'яні стіни на городищі в Хотині [3, с. 64.]. Тут, у 40-50 роках XIII ст., замість дерев'яних збудували кам'яні укріплення [2, с. 18-19.].

Городища-князівські фортеці з кам'яними укріпленнями, а такі були досліджені Б. О. Тимошуком в Хотині і на горі Цецин (Чернівці) [13, с. 96.], належать до заключного етапу існування Галицько-Волинського князівства.

Дослідженнями встановлено, що перша кам'яна Хотинська фортеця була невеликих розмірів (рис. 4). Найдавнішу кам'яну стіну хотинської фортеці зведено на природній скелі [13, с. 97]. Рештки найбільш давнього фортечного муру виявлені при детальному обстеженні зовнішніх мурів Хотинського замку археологом Б. О. Тимошуком та архітектором Г. Н. Логвином під час експедицій 1961-1962/64 років. У товщі кам'яних мурів XV ст., за 10 м від Північної башти він зберігся висотою 7,5 м і довжиною 14,5 м. Характерною особливістю цього муру був вапняковий розчин із значною домішкою битої цегли, яка становила 40-50% від загальної маси. «Це типова «цем'янка» – вапняковий розчин, що широко використовувався в давньоруських будівлях» [12, с. 36]. На думку Г. Н. Логвина, це вказує на зв'язок будівельних традицій з Придніпров'ям [6, с. 18]. Ця стіна добре узгоджується з оборонним ровом (про який мова йшла раніше), який огорожує стрілку скелястого мису площею близько 2 га [8, с. 72].

Під час археологічних досліджень цієї території в розкопках, закладених у внутрішньому дворі замку, знайдені уламки кераміки різних періодів, серед них слов'янська (IX-XI ст.), давньоруська (XII-XV ст.) [1, с. 5], а також на глибині 6-8 м розкопано розвалини цегляно-кам'яної будівлі. Слідів її конструкції не вловлено, але на багатьох цеглинах збереглася штукатурка з фресковим розписом [13, с. 97]. Серед фрескових малюнків є зображення людських облич в німбах та уламки фресок, на яких давньоруські літери (намальовані червоною і чорними фарбами) написані прямо, а не косо, що свідчить про те, що це письмо належить до часу не пізніше XIII ст. [13, с. 97]. Склад вапняного розчину, на який було нанесено фрескові малюнки, має включення посіченої соломи та зовсім незначну кількість товченої цегли і вугілля [1, с. 6]. Очевидно, ці фрески вкривали стіни цегляно-кам'яного храму, спорудженого одночасно з кам'яними стінами фортеці, що є доказом того, що на цій території на той час не було влади монголо-татар і територія Хотинщини в другій половині XIII ст. перебувала під владою галицьких князів [3, с. 64].

Реконструкцію першої кам'яної фортеці подав Г. Н. Логвин (рис. 5).

Зважаючи на викладене вище, стратиграфічні дані та археологічні знахідки, можна припустити, що перші кам'яні укріплення Хотинської фортеці споруджені в другій половині XIII ст., під час підготовки Галицько-Волинського князівства до боротьби з Золотою Ордою [13, с. 97].

Польський король Казимир II в 1349 р. захопив Львів та почав підкорення Галичини, але полякам не вистачало сили, щоб встановити свою владу над південними та східними землями князівства. Угорщина, яка ще на початку 40-х років XIV ст. утвердилася у Південно-Східному Прикарпатті, скористалася цим і утворила тут Молдавське воєводство. Молдавські воєводи в середині XIV ст. розпочали загарбання галицьких територій у верхніх течіях рік Сучава, Сірет, Прут, а пізніше і в Середньому Подністров'ї. Отож, Хотинщина була приєднана до Молдавського воєводства. Відомо, що місцеве населення чинило опір загарбникам. Можливо, саме тоді Хотинська фортеця «зазнала руйнувань» [3, с. 66], як стверджують автори «Хотинщини». Тому її згодом відбудували і розширили в південному напрямку [3, с. 66]. Це підтверджують дослідження Б. О. Тимошука, які проводились ним у Хотинському замку. У внутрішньому дворі, на глибині 3,5 м було виявлено, що до «суцільної східної стіни примикає більш давня кам'яна стіна» [2, с. 5]. Товщина цієї стіни 0,95 м і у верхній частині вона переходила в напівциліндричне склепіння, яке було повністю зруйноване. Ця стіна була простежена до материка на глибину 3,5 м. До складу міцного вапнякового

розчину, яким вона була скріплена входила незначна кількість товченої цегли, піску та вугілля. Подібний розчин характерний для молдавських фортець, збудованих у XIV ст. [2, с. 5]. Саме таким розчином скріплено стіни фортеці Шкея, побудову якої також датують другою половиною XIV ст. [12, с. 33].

В іншому розкопі Б. О. Тимощуком виявлені решки кам'яної стіни з баштою. Ця стіна, як показали контрольні шурфи, була збудована на місці південної оборонної стіни фортеці XIV ст., товщина якої становила 1,5 м [1, с. 5]. Виявлені стіни дали можливість у загальних рисах визначити конфігурацію та розміри фортеці другої половини XIV ст. Встановлено, що оборонні стіни фортеці XV ст., повторюють конфігурацію стін фортеці XIV ст., але фортеця XIV ст. була майже в 3 рази меншою від фортеці XV ст. [12, с. 3] (рис. 5).

Під час археологічних досліджень 1967 року Б. О. Тимощуком за межами оборонної стіни Нової фортеці XVIII ст. було виявлено ще один оборонний рів шириною 3 м і глибиною 1 м. Він проходив у напрямку церкви св. Олександра Невського і був спрямований у сторону струмка, який оточує мис з південно-західного боку. Як зазначав Б. О. Тимошук, є підстави думати, що виявлений оборонний рів обмежував територію торгово-ремісничого посаду середньовічного Хотина [1, с. 2.]. Підтвердженням цього є те, що культурних шарів XIV-XIV ст. за межами рову в сторону поля не виявлено.

З 30-х років XV ст. Польща починає вимагати від князів-воєвод Молдавії передачі їй Хотинської фортеці. У 1448 р. це питання розглядалося навіть на польському сеймі [3, с. 69.]. Після низки подій, які відбулись між Польщею і Молдавським князівством у середині XV ст., Хотинська волость фактично опинилася під владою поляків. І тільки в жовтні 1455 р., на переговорах нового воєводи Молдавії Петра Арона з польською делегацією, було домовлено, що Хотинська фортеця залишиться в складі Молдавії [3, с. 69].

Таким чином, історичний розвиток Хотина з кінця X ст. до середини XV ст., за археологічними дослідженнями, відбувався приблизно так: у процесі розселення східних слов'ян у Середньому Подністров'ї, на скелястому мисі правого берега Дністра, у місці, де проходив торговий шлях, (очевидно біля броду) у VIII-IX ст. виникло слов'янське поселення, воно, крім природного захисту, можливо, мало штучні (дерев'яні) укріплення. У часи Київської Русі, тобто на рубежі X-XI ст. тут існувало городище, яке крім мису, де, можливо, була влаштована лінія оборони, яка складалася з одного або двох ровів та дерев'яної фортеці, розташовувалось далі на південь та мало ще один оборонний рів, що оточував його з півдня.

У XII-XIII ст. Хотин входив до складу Галицької Русі. У цей час він мав дерев'яні укріплення і його розвиток був тісно пов'язаний з торгівельним шляхом, який пролягав по Дністру, про що свідчить скарб срібних західноєвропейських монет XII-XIII ст. [12, с. 3]. Хотин був центром суспільно-політичного життя даного мікрорегіону. Навколо нього були розташовані 5 городищ, які створювали систему захисту та прикривали підступи до нього, а також виникло поселення в с. Брага на протилежному березі Дністра.

Після татаро-монгольського нашествия роль Хотина, як одного із стратегічних оборонних пунктів, значно зросла. Замість дерев'яних укріплень у другій половині XIII ст. тут була збудована кам'яна фортеця. Вона була розрахована на оборону проти військ, озброєних каменеметальними машинами (пороками).

У другій половині XIV ст. Хотин увійшов до складу Молдавського князівства і став його прикордонним пунктом. Приблизно в кінці XIV ст. молдавськими господарями було здійснено реконструкцію Хотинської кам'яної фортеці, у результаті чого вона була розширена в південному, а можливо, і західному напрямках. У такому стані вона залишалася до середини XV ст.

Список використаних джерел та літератури

1. Тимошук Б. О. Звіт про археологічні дослідження в Хотинській фортеці в 1961-1962 рр., проведені експедицією Чернівецького краєзнавчого музею // ІА НАН – Ф. Наук. Арх., 1961-1962/64. – 12 с.
2. Деркачук Д. А. Хотин. Путеводитель / Д. А. Деркачук, Б. А. Тимошук. – Ужгород: Карпати, 1977. – 78 с.
3. Добржанський О. В. Хотинщина. Історичний нарис / О. В. Добржанський, Ю. І. Макар, О. М. Масан. – Чернівці: Молодий буковинець, 2002. – 463 с.
4. Ільків М. В. Роботи на території Хотинської фортеці у 2013 р. / М. В. Ільків, С. В. Пивоваров, Л. П. Михайлина, Ю. В. Мисько // Археологічні дослідження в Україні 2013. – Київ: ІА НАНУ, 2014. – С. 271-272.
5. Маярчак С. П. Археологічні пам'ятки IX-XIII ст. Лівобережжя Середнього Подністров'я / С. П. Маярчак. – Кам'янець-Подільський, 2006. – 44 с.
6. Михайлина Л. П. Нариси з історії Хотинської фортеці. Факти, легенди, гіпотези / Л. П. Михайлина, С. В. Пивоваров. – Харків: ТОВ «ПЕТ», 2011. – 127 с.
7. Носов К. С. Русские крепости и осадная техника VIII-XVII вв. / К. С. Носов. – СПб: Полигон, 2002. – 175 с.
8. Пивоваров С. В. Середньовічне населення межиріччя верхнього Пруту та Середнього Дністра / С. В. Пивоваров. – Чернівці: Зелена Буковина, 2006. – 300 с.

9. Раппопорт П. А. Древние русские крепости / П. А. Раппопорт. – М: Наука, 1965. – 86 с.]
10. Сандуляк В. О. Хотинська фортеця в контексті еволюції фортифікації Середнього Подністров'я / В. О. Сандуляк // Археологія & фортифікація Середнього Подністров'я: зб. матер. III Всеукр. наук.-практ. конф. Кам.-Поділ. держ. іст. Музею-заповідника. – Кам'янець-Подільський: Медобори, 2013. – С. 125-129.
11. Сандуляк В. О. Хотинська фортеця як пам'ятка фортифікації XIII-XIV ст. / В. О. Сандуляк // Реставрація Вишневецького палацу як важливий фактор пам'яткоохоронної діяльності: матер. наук.-практ. конф. – Вишневець, 2013. – С. 65-74.
12. Тимошук Б. О. Археологія / Б. О. Тимошук // Республіканський міжвідомчий збірник № 22. – Київ: Наукова думка, 1977 – С. 29-39.
13. Тимошук Б. О. Давньоруська Буковина (X – перша половина XIV) / Б. О. Тимошук. – Київ: Наукова думка, 1982. – 207 с.
14. Тимошук Б. О. Слов'янські гради Північної Буковини / Б. О. Тимошук. – Ужгород: Карпати, 1975 – 111 с.
15. Тимошук Б. О. Чернівецька область / Б. О. Тимошук // Довідник з археології України: Хмельницька, Чернівецька, Закарпатська області. – Київ: Наукова думка, 1984. – С. 109-171.
16. Шперк В. Ф. История фортификации (главы I–V) / В. Ф. Шперк. – М., 1957. [Електроний ресурс] / Размещение в библиотеке «РусАрх»: 2008 г. – Режим доступа: <http://www.fortification.ru>. – Заг.з екрану.

Рис.1. Дерев'яні укріплення

Грозинецького городища
(малюнок-реконструкція
худ. М. Молдавана)

Рис.2. Фрагмент рову
(фото автора)

Рис.3. Розкопки слов'янського житла X-XI ст. (фото автора)

Рис.4. Хотинська фортеця XIII ст.
(малюнки-реконструкції за Г.Н. Логвином)

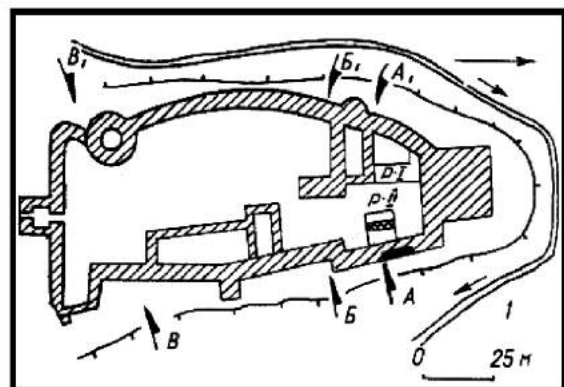

Рис.5. План Хотинської кам'яної фортеці
XIII-XIV ст. (за Б.О. Тимошуком):
А-А1 – південна межа фортеці XIII ст.;
Б-Б1 – південна межа фортеці XIV ст.,
В-В1 – південна межа фортеці XV ст.